

ИЗВОРИ

Cvijeta BRAJIČIĆ*, Slavko BURZANOVIĆ**

CRNOGORSKA PISMA U ARHIVU ANTONIJA BALDAČIJA

ABSTRACT: This paper emphasizes the importance of the archival legacy of the Italian botanist and geographer Antonio Baldacci (1867-1950), who was associated with Montenegro by his scientific work and interest, economic and political activity, as well as friendly and business relations with numerous figures from the country. Highlighting the significance of Baldacci's correspondence is particularly indicative of the Baldacci's interest in Montenegro, as sixteen letters sent to Baldacci from persons of different social, cultural and national milieu are presented to the readers and analyzed. Letters are written in Italian and South Slavic languages, and in this paper they are published in translation.

KEY WORDS: Antonio Baldacci, Montenegro, Italy, letters

Botaničar, geograf i publicista Antonio Baldači (1867-1950) zauzima najistaknutije mjesto među italijanskim naučnicima koji su krajem XIX i početkom XX vijeka izučavali Crnu Goru. On je u periodu od 1885. do 1910. godine najmanje 14 puta boravio u njoj, stekavši veliki broj prijatelja, počev od vladarske porodice i državnih funkcionera, pa do običnih ljudi koje je imao priliku da upozna na putovanjima.¹ Predmet Baldačijevih naučnih ekspedicija bile su i druge oblasti Balkana, poput Albanije, Epira i Krita, ali je interesovanje za Crnu Goru ostalo jedna od konstanti i moglo bi se reći strasti koje su obilježile Baldačijev život.

Baldači je započeo akademsku karijeru na Botaničkom institutu Univerziteta u Bolonji. Na istom univerzitetu je od 1899. godine bio predavač

* Autorka je doktor nauka, saradnica u nastavi na Filološkom fakultetu UCG, Nikšić

** Autor je viši istraživač u Istorijском institutu UCG.

¹ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, *Contesti adriatici – studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda, J. Vučo, Molise, 2008, str. 71.

botanike, a od 1901. i geografije. Od 1902. godine neko vrijeme je predavao na Diplomatsko-kolonijalnoj školi u Rimu². Pored nastavne djelatnosti, za različite resore italijanske vlade je u inostranstvu obavljao naučne, diplomatske i obavještajne misije. Od 1915. do 1917. bio je civilni konsultant pri Komandi istočnog sektora italijanske mornarice u Valoni³. Bio je angažovan na stvaranju lokalne obavještajne mreže koja je na prostoru Crne Gore i Albanije trebalo da parira radu srpske tajne policije⁴. Svojoj struci se vratio sredinom 1917. godine, kada je postao zamjenik direktora Botaničkog vrta u Palermu, ali se ovoj funkciji nije mogao u potpunosti posvetiti zbog čestih istraživačkih i političkih misija tokom kojih je boravio u Crnoj Gori, na Kosovu i u Albaniji. U periodu od 1921. do 1924. bio je veoma angažovan u borbi za obnovu crnogorske nezavisnosti, pri čemu je saradivao i sa crnogorskom vladom u egzilu⁵. Tokom tridesetih godina bio je počasni generalni konzul Albanije u Bolonji, a zatim i savjetnik za kulturu pri Generalnom namjesništvu u toj zemlji. Ni tokom posljednjih godina života nije u potpunosti odustao od političkog angažovanja, ali se ponovo okrenuo i naučnim istraživanjima proširivši sferu svojih interesovanja i na sjevernoevropske zemlje⁶.

O raznovrsnim vezama Baldačija sa Crnom Gorom i Crnogorcima svjedoči njegova bogata prepiska koja se, arhivistički i bibliotečki sređena, čuva u biblioteci *dell'Archiginnasio* u Bolonji kao poseban *Fond Antonio Baldači*. Baldačijev arhiv nastajao je od 1885. do 1950. godine, tokom šest i po decenija njegovog rada i stvaralaštva. Njegovu okosnicu predstavlja prepiska koju čini 41.600 jedinica⁸. U ovom fondu se čuvaju i Baldačijeva lična dokumenta, poput diploma, pasoša, imenovanja i odlikovanja, kao i rukopisi, koncepti, nacrti stručnih i publicističkih radova, kartografski materijal, dnevnic, bilješke, vizitkarte, fotografije, časopisi, dnevni listovi i isječci iz štampe. Poseban dio fonda čini biblioteka od oko 4000 knjiga i publikacija od kojih se značajan broj odnosi na Crnu Goru. Baldačijev arhiv je izuzetno važan ne samo zbog količine materijala koji se u njemu čuva, nego i zbog bogatstva i raznovrsnosti problematike na koju se odnosi⁹.

² M. G. Bollini (a cura di), *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale - Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Biblioteca de "L'Archiginnasio", serie III, n. 4, Bologna, 2005, str. 19.

³ S. Burzanović et al, *Balkanska strast Antonija Baldačija – katalog izložbe*, Cetinje, 2005.

⁴ Isto.

⁵ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, str. 83; vidjeti i: Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918 – 1925*, Istorijski institut, Podgorica, 2004; *Crnogorsko pitanje (1918–1931) pogledi iz inostranstva*, ed. N. Adžić, OKF, Cetinje, 2014, str. 181-284.

⁶ M. G. Bollini (a cura di), op. cit. str. 42.

⁷ Op, cit. str. 49; Prema Baldačijevom želji, njegovi unuci Lorenzo i Marija Tereza Urus su pomenutoj instituciji 2000. godine poklonili bogatu arhivu i biblioteku svoga djeda.

⁸ Isto, str. 50.

⁹ Isto, str. 51.

U ovom radu pažnju smo posvetili pismima koja su različitim povodima upućivana Baldačiju, a koja svjedoče o raznovrsnosti njegovih aktivnosti u Crnoj Gori i o brojnim vezama koje je u njoj ili u vezi sa njom ostvario. Iz bogate Baldačijeve prepiske izdvojili smo nekoliko pisama iz 1900. i 1901. godine. U tom periodu Baldači je bio veoma vezan za Crnu Goru, obavljajući istovremeno naučna istraživanja, organizujući multidisciplinarnu italijansku naučnu misiju, prezentujući rezultate ranijih istraživanja, skrećući pažnju italijanske naučne ali i političke javnosti na značaj Crne Gore za Italiju u naučnom, privrednom i geopolitičkom pogledu. U isto vrijeme je sa bratom Đovanijem i grupom italijanskih privrednika intenzivno radio da od Vlade na Cetinju dobije koncesije za niz privrednih poduhvata u Crnoj Gori.

U ovom radu predstavili smo 16 pisama. Većina pisama prenijeta je integralno, a u slučajevima kada smo se odlučili za njihovo skraćivanje, kako bismo izbjegli gomilanje trivijalnih informacija, to je posebno naznačeno. Najveći dio odabranog materijala čine zapisi na italijanskom jeziku, a posebno su obilježena ona pisma koja su dijelom ili u potpunosti napisana na nekom od južnoslovenskih jezika. Komunikacija na jezicima ovih prostora svjedoči o tome da je Baldači bio relativno dobar poznavalac crnogorskog jezika, ali su mu, kako kaže jedan od njegovih prijatelja, crnogorski oficir Nikola Mitrović¹⁰, izmicala značajnije nijanse neophodne za razumijevanje zahtjevnijih tekstova, poput književnih. Analizirani materijal pokazuje i da je bilo pripadnika crnogorske društvene elite toga doba koji su dobro poznavali italijanski jezik, prije svega zahvaljujući obrazovanju stečenom u stručnim školama i na univerzitetima u toj zemlji¹¹. U Baldačijevoj prepisci nalaze se i pisma njegovih kolega stranaca sa kojima je dijelio interesovanje za Crnu Goru, a koji su se – poput njemačkog geografa Kurta Haserta - korektno služili jezikom Baldačijeve domovine¹². U odabranom korpusu nalaze se primjeri prepiske sa poslovnim ljudima, političarima, naučnicima, umjetnicima, ali i sa običnim ljudima koji su mu na različite načine pomagali tokom boravaka na ovim prostorima.

Baldačijeva prepiska na političke teme vezane za Crnu Goru bila je naročito intenzivna u prvoj polovini dvadesetih godina prošlog vijeka, i to sa brojnim pripadnicima iz i oko crnogorske vlade u egzilu, poput Pera Šoća, Jovana Plamenca i Mila Vujovića. Posebno se izdvaja po obimu prepiska sa novinarom i piscem Jovanom Čubranovićem sa kojim su Baldačijevi odnosi bili

¹⁰ Up. Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Il fondo Antonio Baldacci, n.8/144; Nikola Mitrović bio je jedan od crnogorskih oficira školovanih u Italiji. Kao protivnik kralja Nikole pokušao je da organizuje vojnu pobunu u Vasojevićima 1908. godine. Njegovo zavjereničko djelovanje dijelom je bilo inspirisano idejama italijanskih revolucionara karbonara. Ubijen je kao emigrant 1910. godine.

¹¹ Up. Il fondo Baldacci, n.7/540, u originalu napisano na italijanskom jeziku.

¹² Isto, n. 7/271.

vrlo složeni. Čubranović je očekivao Baldačijevu podršku za svoje komercijalne projekte, a sa njim je imao i bliske porodične veze kao vjerenik njegove kćerke Laure¹³. Na iste teme Baldači je razmjenjivao ideje i sa brojnim strancima, podržavaocima ideje o obnovi crnogorske nezavisnosti u godinama nakon Prvog svjetskog rata. Među njima su publicista i književnik, član Regionalnog procrnogorskog komiteta Emilije Romanje Đakomo Golfera (Giacomo Golfera), američki finansijer crnogorsko-italijanskih korijena Luidi Kriskuolo (Luigi Criscuolo)¹⁴, kanadski general Frederik Barnam (Frederick Burnham) i italijanski političar, pisac i novinar Eudenio Kozelski (Eugenio Coselschi) koji mu je u pismima iz 1922. godine pominjao moguću zajedničku vojnu akciju crnogorskih emigranata i italijanskih dobrovoljaca u Crnoj Gori.¹⁵ Među političarima sa kojima je Baldači u različitim periodima održavao prepisku su i italijanski namjesnici u današnjim balkanskim državama, poput konzularnog predstavnika u Valoni Ulisea Bozija (Ulisse Bosio) i italijanskog poslanika u Crnoj Gori Likurga Mača (Licurgo Macciò)¹⁶. U arhivu se čuvaju i pisma koja je razmjenjivao sa Čezareom Tondinijem de Kvarengijem (Cesare Tondini de Quarengi), pripadnikom reda barnabita koji je bio angažovan kao pregovarač u sklapanju konkordata između Crne Gore i Svete stolice. Pored ovoga, u Baldačijevoj prepisci se može naći i značajan broj pisama koja je različitim povodima razmjenjivao sa predstavnicima crnogorskih vlasti Nikom Matanovićem, Andrijom Radovićem, Slavom Ramadanovićem, Lazarem Mijuškovićem i Evgenijem Popovićem.¹⁷ Oni su prepisku sa Baldačijem održavali godinama tokom kojih su neki značajno napredovali u karijeri i obavljali važne državne funkcije, poput poslaničkih, ministarskih i premijerskih.¹⁸

Upravo zahvaljujući vezama koje je uspostavio sa crnogorskim zvaničnicima, ali i kontaktima koje je imao u krugovima italijanskih vlasti, Baldačija su i italijanski i crnogorski privrednici posmatrali kao pouzdanog posrednika u uspostavljanju ekonomskih veza, pa bitan dio njegove prepiske čine pisma Crnogoraca, ali i italijanskih privrednika koji su od njega tražili pomoć u pokretanju različitih proizvodnih ili trgovačkih aktivnosti¹⁹. Među

¹³ Up. Bolini, op. cit, str. 35.

¹⁴ Marija Gracija Bolini navodi podatak da je zbog prepiske sa Kriskuolom Baldači imao ozbiljnih problema sa fašističkim vlastima u Italiji. Up. Bolini, op. cit, str. 34.

¹⁵ Isto, str. 169.

¹⁶ Isto, str. 772.

¹⁷ Isto, str. 116.

¹⁸ U periodu u kom su nastala pisma koja predstavljamo Andrija Radović bio je maršal dvora, a Slavo Ramadanović funkcioner ministarstva inostranih poslova. Evgenije Popović bio je crnogorski konzul, a zatim i generalni konzul u Rimu, dok je Lazar Mijušković bio crnogorski diplomatski predstavnik u Skadru. I Radović i Mijušković i Popović obavljaju u toku karijere i ministarske i funkciju predsjednika vlade.

¹⁹ Marija Gracija Bolini u svom radu pominje Baldačijeve veze sa italijanskom vladarskom porodicom kod koje je više puta priman u privatne audijencije. Up. Bolini, op. cit, str. 40.

njima su poznati proizvođač tjestenine Luidi Bertanji (Luigi Bertagni), vlasnik fabrike za preradu vune Antonio Čeruti (Antonio Cerruti), predstavnicu destilerije Buton²⁰. Posebno je zanimljivo pismo proizvođača likera Amaro Montenegro, Stanislava Kobjankija (Stanislao Cobianchi) u kome, napominjući da je njegov najpoznatiji proizvod dobio ime upravo u čast crnogorske princeze Jelene i njenog vjenčanja sa italijanskim prestolonasljednikom Viktorom Emanuelom III, traži od Baldačija da crnogorskom vladaru Nikoli I preporuči da postane akcionar njegove fabrike. Baldači je i sam pokušavao da se na ovim prostorima ostvari i kao privrednik, o čemu svjedoči bogata prepiska sa njegovim bratom Đovanijem²¹, ali i sa pojedinim italijanskim preduzetnicima poput Teodorika Bravija (Teodorico Bravi) sa kojima se, doduše uglavnom neuspješno, upuštao u zajedničke ekonomske poduhvate.²²

Značajan dio Baldačijevog fonda čini prepiska vezana za njegovu primarnu, naučnu djelatnost. U ovom segmentu arhiva nalaze se pisma njemačkog geografa Kurta Haserta (Kurt Hassert), italijanskog geografa Gvida Kore (Guido Cora) koji je i sam boravio u Crnoj Gori tokom 1899. godine, zatim geologa i političara Alesandra Martelija (Alessandro Martelli) koji je zajedno sa Baldačijem i njegovim bratom, agronomom Anibalem, arheologom Danteom Valjerijem (Dante Vaglieri), fizičarem Luidijem Santagatom (Luigi Santagata) i antropologom Ugom Vramom (Ugo Vram) bio dio misije u Crnoj Gori²³. Nemali je i broj pisama razmijenjenih sa naučnicima koji su se bavili disciplinama koje nisu bile predmet Baldačijevog najužeg interesovanja, poput prepiske sa lingvistom, filologom i književnim kritičarem Đulijom Bertonijem (Giulio Bertoni), ili sa jezičkim stručnjakom Anđelom Leotijem (Angelo Leotti), Baldačijevim prijateljem koji mu je posvetio svoj albansko-italijanski rječnik²⁴.

Pokušali smo da navedene Baldačijeve aktivnosti o kojima ima dosta informacija u njegovoj epistolarnoj zaostavštini ilustrujemo primjerom. Kao primjere političke angažovanosti Baldačija na prostoru Crne Gore uzeli smo pismo Lazara Mijuškovića²⁵ (napisano na srpskom, odnosno crnogorskom jeziku) i autora iz Herceg Novog čije ime nijesmo uspjeli da utvrdimo²⁶. Iz Mijuškovićevog pisma se vidi da je Baldači bio zainteresovan za položaj cr-

²⁰ Isto, str. 22.

²¹ Kao primjer smo odabrali pismo 7/406 bis iz oktobra 1900. godine.

²² Up. Il fondo Baldacci, n. 7/556.

²³ S. Burzanović, T. Koprivica, *op. cit.*, str. 225; cjelovitiji prikaz naučne, posebno prirodnjačke aktivnosti Antonija Baldačija može se vidjeti u: V. Pulević, D. Vinček, *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 2004.

²⁴ G. Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: catalogo storico (1921-1944)*, Firenze university press, 2016, str. 207.

²⁵ Up. Il fondo Baldacci, n. 7/59.

²⁶ Isto, n. 7/47.

nogorskog konzula u Bolonji, ali da su zbog problema na crnogorskoj strani njegovi planovi propali. Taj dokument pokazuje i da je on smatran kompetentnim sagovornikom upućenim u ekonomsku i političku situaciju u Crnoj Gori. Drugo odabrano pismo svjedoči o tome da je italijanski naučnik posmatran i kao zaštitnik italijanskih interesa i borac za očuvanje italijanskog uticaja u maloj balkanskoj knjaževini.

Baldači je, kako je već pomenuto, zahvaljujući svojim čestim boravcima na ovim prostorima ostvario brojne veze i poznanstva, pa su mu se pojedinci obraćali tražeći od njega pomoć i angažovanje u rješavanju najrazličitijih poslova. Tako mu izvjesni Đonović²⁷ piše tražeći pomoć za nastavak svog istraživačkog rada, dok ga Petar Novaković moli da mu iz Italije done-se neophodnu stručnu literaturu.

Antonio Baldači, kao što je već saopšteno, je u jednom periodu služio i kao neka vrsta posrednika u uspostavljanju ekonomske saradnje i dolasku italijanskih privrednika na naše prostore. Brojna su pisma koja o tome svjedoče, a ovdje je odabran dio prepiske sa italijanskim poslovnim čovjekom Teodorikom Bravijem²⁸, kao i sa barskim nadbiskupom Milinovićem kod koga se, doduše bezuspješno, zauzimao za italijanskog trgovca iz Bologne Torkvata Menijela (Torquato Meniello)²⁹. Baldačiju su se u vezi sa ekonomskim projektima obraćali i neki crnogorski uglednici, poput Andrije Radovića. Najzad, kada je riječ o prepisci Baldačija i njegovog brata Đovanija, osim što donosi podatke o njihovim uglavnom neuspješnim privrednim aktivnostima, ona svjedoči i o velikom ugledu koji je ovaj italijanski naučnik uživao među Crnogorcima³⁰.

Najzad, Crna Gora je Baldačija povezala sa nekima od uglednih savremenika iz svijeta nauke, kulture i umjetnosti. Crnogorske teritorije su predmet prepiske sa njemačkim geografom Kurtom Hasertom, ali i povod za razmjenu pisama sa italijanskim slikarom švajcarskog porijekla Hermanom Korodijem koji je u Crnoj Gori boravio krajem devedesetih godina XIX vijeka³¹. Baldači je bio i prvi izvor informacija o Crnoj Gori i za Korada Nikolinija (Corrado Nicolini) koji je pokrenuo prvi kurs italijanskog jezika u ovoj zemlji³². Po sve-

²⁷ Vjerovatno se radi o Nikoli Đonoviću (1846-1921) iz Herceg Novog, autoru radova *Castelnuovo – topographisch-geschichtliche beschreibung* i *Eine fluchtige Skizzierung der Bocche di Cattaro in landschaftlicher und okonomischer Richtung*, objavljenih u Gracu 1902. i 1908. godine.

²⁸ Up. Il fondo Baldacci, n. 7/556

²⁹ Isto, n. 7/137; Menijelo je kao veliki pristalica monarhije bio i član počasnog komiteta osnovanog povodom sklapanja braka Viktora Emanuela III i Jelene Petrović Njegoš

³⁰ Isto, n. 7/406 bis

³¹ Isto, n. 8/182

³² Isto n. 8/560; Korado Nicolini je neko vrijeme bio angažovan i kao kancelar Italijanskog poslanstva na Cetinju, a od 1908. godine bio je vicekonzul u Baru. Up. *Glas Crnogorca*, br. 46, 11. 08. 1908.

mu sudeći, upravo je Baldači uticao na Nikolinija da se prihvati ovog posla.

Legat Antonija Baldačija u cjelini svjedoči o tome koliko su višestruke i snažne bile njegove veze sa Crnom Gorom i omogućuje detaljno rekonstruisanje Baldačijeveg naučnog, privrednog i političkog djelovanja vezanog za ovu zemlju. Bogata i raznovrsna dokumentacija koje se čuva u njegovom arhivu značajan je izvor podataka neophodnih za razumijevanje političkih, ekonomskih i kulturnih veza Crne Gore i Italije u periodu krajem XIX i početkom XX vijeka. U ovom smislu najznačajniji dio arhiva predstavlja Baldačijeva prepiska na čiju se važnost ovim radom želi ukazati.

Cetinje, 12. februar 1900.

Moj dragi prijatelju,

Ja bih ti bio pisao i prije, ali nemam ništa da ti kažem, bar ono što bih ja želio. Stvar je u sljedećem: g. ministar Gavro Vuković saglasio se, u principu, da možeš biti naš konzul u Bolonji; nego je stvar o naimenovanju odložio na dalje. Uzroci su tome naše finansijsko stanje koje izgleda da će uzeti sada neki drugi pravac, blagodareći velikoj i prostranoj Rusiji. Ministar mi reče i to da bi ti nama (Crnoj Gori) mogao više valjati takav kakav si nego kad bi bio našim konzulom – no ja sam to odbio. – Jednom riječi, nijesam zadovoljan zato što se moja propozicija nije ostvarila koncem ove godine nego je odložena.

Ja se nalazim na Cetinju, evo više od mjeseca dana. Radim jedan model trgovačkih ugovora Crne Gore sa ostalim državama. Prethodno izradili smo (g. Vojnović i ja) jedan *tarif spécifique maximum et minimum*, na osnovu kojeg će se pregovarati. Moja je sva svrha, a takve su mi i instrukcije dali, da tijekom tarifom suzbijam svu robu austrijsku, a da gledam da se naša uvozna roba dobavlja iz Italije. Ja se nadam da će taj moj rad doprinijeti mnogo za promet Crne Gore sa Italijom, te tako da će se postići bolji rezultati ekonomski i politički, na zadovoljstvo sviju nas a i vas.

Poslao sam i g. Giovanni neke 36 franaka odavde pa ne znam da li mu je to stiglo i da li sam sve isplatio.

Srdačan pozdrav svima tvojim i tebe od ljubećeg te prijatelja

L. Mijuškovića.³³

³³ Il Fondo Baldacci, n. 7/59; Cijelo pismo je napisano na našem jeziku

Herceg Novi, 5. 02. 1900.

Dragi i poštovani prijatelju,

Naš gospodin Đonović ne prestaje, nakon što sam ga upoznao sa sa-
držajem Vaše posljednje dopisne karte, da se uporno žali gospodinu Vojno-
viću na ponašanje gospodina Abelea (koji izgleda upravlja Kraljevskim kon-
zulatom budući da je njegov otac star). Kao što ćete se moći uvjeriti iz ovdje
priložene dopisnice, gospodin Abele istrajno tvrdi da je poslao zahtjev kra-
jem novembra ako se ne varam, kao što sam Vas obavijestio u mom posljed-
njem pismu.

Ovdje Vam prilažem nekoliko kratkih zapisa mog dragog rodaka Đo-
novića u kojima opisuju mletačku vladavinu Herceg Novim, pošto me je za-
molio da Vam ih proslijedim.

U trenutnim okolnostima, kada i hrvatske i srpske partije nastoje da
eliminiraju italijanski jezik i ugase italijansku stranku u Dalmaciji, Đonovićev
rad, bez obzira na to što je on slovenskog porijekla što se može i zaključiti na
osnovu njegovog prezimena, i što je samo djelo prilično kratko i nedovoljno
učeno, može poslužiti da podsjeti gospodu protivnike Italije na to da je Ve-
necija bila ta koja ih je oslobodila zlosrećnog varvarskog turskog jarma, da
njoj duguju stečena bogatstva i slavne stranice svoje pomorske istorije. I svo-
ju nauku i kulturu donedavno su dugovali onom italijanskom jeziku koji da-
nas toliko mrze. Pored svega, Đonović je, a to ne kažem zbog toga što je moj
rođak, jedan od najuglednijih i najvećih pristalica Italije u Boki.

On zaslužuje odlikovanje, i kad ne bismo uzeli u obzir njegove zasluge
i učinjene usluge koje su Vama poznate, samo zbog toga što je imao hra-
brosti da u trenutnim političkim okolnostima odštampa rad na italijanskom
jeziku u kome podsjeća na period slavne mletačke vladavine.

Koliko je italijanskih odlikovanja do danas podijeljeno strancima, i
koliko će još puta to biti učinjeno, a da ti pojedinci nijesu napisali ni jedan
list u korist italijanskih interesa.

Molim Vas da mi oprostite što sam se ovoliko raspisao o ovoj temi, ali
ponekad pero samo leti i treba ga pustiti. Bio bih Vam zahvalan ako biste se
još jednom obratili Vašim prijateljima iz Rima uz molbu da ponovo sprovedu
detaljnju istragu.

Uz izvinjenje zbog uznemiravanja i zahvaljujući Vam unaprijed na
učinjenim uslugama, molim Vas da primite moje najsrdačnije pozdrave.

Vaš odani ???³⁴

³⁴ Il Fondo Baldacci, 7/47

3. 02. 1900.

Visokopoštovani gospodine Antonio!

Veoma rado bih se angažovao oko osobe koju ste mi preporučili, uvaženog gospodina Torkvata Menijela, ali sa najvećim žaljenjem moram odmah otvoreno da Vam kažem da je to nemoguće iz brojnih razloga. Već sam mnogo puta zbog sličnih poslova uznemiravao Njegovo Visočanstvo knjaza, a budući da sam prije obećao mnogima, kao i nekim Italijanima koje su mi preporučili čak i kardinali, kada se ukaže prilika moram dati prednost njima, pa stoga ništa ne mogu učiniti za gospodina Menijela.

Njegovo Visočanstvo princ Danilo prije desetak dana je otputovao sa princezom Milicom u Klenburg i tamo će ostati oko mjesec i po dana. Dva-deset četvrtog prošlog mjeseca, bio je dan, bio sam pozvan na ručak, bila je prisutna i princeza Ksenija i bilo je veoma veselo. Predveče im je veoma prijatno iznenađenje priredio knjaz Nikola, i oko ponoći su mladi plemići svojom jahtom po veoma povoljnom vremenu otplovili prema Rijeci. Knjaz Nikola me je dugo zadržao u povjerljivom razgovoru. Nadam se da će se ekonomska i finansijska situacija uskoro popraviti.

Ne znam šta bih Vam savjetovao u vezi sa sinom sirotog Đurovića. On bi želio da ovaj dobije bilo kakvo zaposlenje, makar i za najnižu naknadu, samo da ne sjedi besposlen u Kotoru i živi na račun svog jadnog oca. Svakako, njegov sin nema posebnih kvaliteta, ali bi ga možda bilo moguće uposliti kod nekog industrijalca ili trgovca, kako bi sebi obezbijedio izdržavanje. (...)

Milinović³⁵

Mnogopoštovani gospodine profesore! (7/155)

Bliže se uskršnji praznici, želim Vam svako dobro, dug život i da nastavite da objašnjavate prirodu i da se bavite srodnim naukama, a sve to na ponos Italije koja ima izuzetno učene ljude u svim naučnim oblastima.

Kao što ste vjerovatno primijetili, svojim slabim snagama sam pokušao da objavim informacije koje se tiču istorije ovog grada. Imam dovoljno materijala, ali bih želio da nastavim, makar i o svom trošku, i zbog toga mi je potrebno da posjetim Državni arhiv u Veneciji. Nekada je to za mene bilo moguće, ali sam zbog nekih uvedenih ograničenja izgubio tu mogućnost, pa sam sada i zbog toga izložen značajnim troškovima, a nisam siguran u uspjeh.

³⁵ Il Fondo Baldacci, n. 7/137

Ah, kada biste se udostojili da mi nadete nekog pokrovitelja za ovaj posao, bio bih veoma zadovoljan i veoma zahvalan. Sa zadovoljstvom sam pročitao ocjene studija sprovedenih u ovim krajevima i u Albaniji i zaista mi je drago što ste nam učinili takvu čast i zbog toga smo Vam vječiti dužnici. Daću sebi za pravo da Vaše gospodstvo obavijestim o tome da je čuveni grčki general Vasos porijeklom iz ove opštine, a njegov predak Vasilije/Vaso Brajević živio je u Mojdežu, selu u našoj opštini.

Od mog prijatelja, profesora Emanuela Nikolića očekujem posebno izdanje pisama u kojima su opisana putovanja, a koja su zanimljiva zbog novosti koje donose o prirodnim carstvima, uz neke historijske crtice, pa ću biti toliko slobodan da uputim kopiju.

Prihvatite ove znake mog velikog poštovanja i uvažavanja, uz molbu da me povremeno preporučite gospodinu Nikoli Lazaru.

U Herceg Novom, 14. april? 1900.

Vaš odani
Donović

Nikšić, 16. IX 1900.

(...) A kakva je situacija sa novim mjestom profesora geografije u Firenci? Ko će naslijediti profesora Marinelija? Kada bi bilo moguće i ja bih poslao svoje radove. Mislim da sam napisao dobrih stvari o geografiji Italije. Možda će me onda izabrati za redovnog profesora u Tubingenu, kada shvate da želim da promijenim sredinu. To je moja naučna politika! (...)

Kurt Hasert³⁶

Dragi Baldači!

Srećnik si zbog toga što se već toliko dugo nalaziš u simpatičnoj Crnoj Gori! Sigurno ti se dešavalo dobrih stvari i sa ove i sa one strane granice. Dobio sam divno dugo pismo od mog Marka. Kada on ne bude mogao da ide sa mnom, ići će njegov brat.

Stići ću – bar tako mislim – 27. jula u Kotor, otputovaću na Cetinje i, poslije jednog ili dva dana odmora, krenuću u Kuče i Vasojeviće. Gdje ćemo se naći? Iz Kuča mislim da krenem prema Kolašinu i Moračkom Gradištu na Durmitoru.

³⁶ Il Fondo Baldacci, n.7/348; Ostatak pisma je na njemačkom jeziku.

Neću zaboraviti da posjetim ministra Matanovića, Vukovića, možda Vladiku, a onda i komandanta Slava. Piši mi još jednom ili mi ostavi novosti na pošti na Cetinju. Mnogo ti hvala na ilustrovanoj razglednici Rijeke.

Srdačni pozdravi i lijepe želje od moje žene i od tvog Kurta Haserta.

*Živio Krsto! Este li vi za jedno veseli? Bogati! Junaci!³⁷

Cetinje, avgust, 1900.

Dragi moj Antonije,

Čekao sam dok se svrši svečanost u Nikšiću pa tek onda da ti pišem. Kao što znaš, svečanost nikšićka šćela je biti više crkvena, religiozna negoli narodna, ali naprotiv izašla je kao u nas prelijepa. Bilo je dobrovoljno okupljeno naroda oko 10 hiljada. Osobita misija talijanskih poslanika i gener. Pedoti i pukov. Orsia uveličala je tu skromnu crnogorsku svečanost, a dar Nj. Veličanstva mlade kraljice italijanske od 4 prelijepa polijejeja iz Palaca iz Kazerte koje je donio naročiti italijanski inžinir tako su divno pristali u nikšićku crkvu da je jedna ljepota videti. Palac i crkva u Nikšiću to su dva zdanja koja ne bi imala stida da su ma u koju varoš u Italiju a nekmoli u mali naš Onogošt (Nikšić).

Ja sam bio na svečanost sa mojom ženom i sinom. Proveo sam se 10 dana prelijepo. Pozdravio sam od tvoje strane And. Radovića koji je ovom prilikom između dobio komandu Danila I koja se u nas vrlo teško dobija. On mi je rekao da te otpozdravim i da ti zahvalim na sjećanju. Neka znaš kad je već riječ o dekoracijama, da ja nikako nijesam zaboravio tvoju zlatnu medalju za revnost. Ja sam već preduzeo mjere za nju i izgleda da ću uspjeti. **Ukratko, ja se nadam, samo se mora sačekati dobra prilika.³⁸ (...)*

A sad dragi moj i mili Antonije budi mi zdravo, sačuvaj prijateljstvo tvom iskrenom i odanom ti prijatelju

N. Mitroviću

Ravena, 20. decembar 1900.

Dragi prijatelji,

Još od kada smo bili na Cetinju, kao što ćete se sjetiti, ja sam bio prvi koji je tvrdio da je potrebno da razjasnimo naše odnose, dodajući da je najbolji način za to potpisivanje izjave kojom bi se definisalo da su sve koncesije koje smo namjeravali da tražimo namijenjene za zajedničku korist, i da bi u skladu sa tim svi trebalo da učestvuju u troškovima.

³⁷ Isto, n. 7/271; Ovako stoji u originalnom tekstu

³⁸ Il Fondo Baldacci, n. 7/325; Označeni dio u originalu je napisan na italijanskom jeziku.

Zatim smo se rastali a ja sam otišao da obiđem teren izjavivši da ću tražiti koncesiju i da ću je, nakon što je dobijem, staviti na raspolaganje svima. Održaću svoje obećanje ako je dobijem. Vi ste, međutim, podnosili zahtjeve i dobijali koncesije za koje ja ne znam.

Nepoznat mi je i vaš plan, sume koje namjeravate da potrošite i način na koji to planirate da učinite, itd. tako da morate razumjeti da ne mogu da dam konačan odgovor na vašu molbu od 19. ovog mjeseca.

Izlazeći u susret Baldačiju, sa kojim sam prvi razgovarao i koji se, možda upravo zahvaljujući meni iz nauke preselio u poslovni svijet, pričao sam sa različitim kapitalistima kao što sam već pominjao, ali ne mogu da kažem kakvu ću ulogu imati u ovom komercijalnom poduhvatu, upravo zbog toga što ne poznajem vaš plan.

Jasno je da bi bilo neprijatno da nakon svega što sam učinio ostanem praznih ruku, tim prije ako bi do toga došlo nakon odricanja koja sam sâm glupo učinio.

Razumijem da vam se žuri i zbog toga vam uvijek stojim na raspolaganju kako biste me uputili u ono što se dešava i od mene dobili odgovor koji želite.

Zahvaljujem prije svega prijatelju Baldačiju, zahvaljujem i svima vama zbog ljubazne brige i uvjeravam vas da ću uvijek besprekorno odgovoriti na vašu korektnost i odanost. Očekujem vaš odgovor.

Ukoliko želite da razgovarate sa mnom, odmah ću doći u Bolonju, a u međuvremenu upućujem najbolje želje za uspjeh poduhvata i iskazujem moje duboko poštovanje.

Teodoriko Bravi³⁹

Cetinje, 15. decembar 1900.

Gospodine A. Baldači,

Dobio sam tvoj telegram, ali zbog puta u Nikšić nijesam mogao do sada da ti odgovorim i da ti pošaljem odluku naše vlade.

Samo te molim da što prije učiniš nešto u vezi sa navedenim proizvodnim granama.

Uz to te molim i da se pobrineš i za pitanje banaka. Što se tiče člana I, tu je samo indrustrija šibica koja bi mogla da poprimi karakter koncesije, a ostale proizvodne grane su slobodne.

Kao što ćeš vidjeti iz ovog mog pisma, rok za koncesije je 15. mart 1901. po starom kalendaru, odnosno 25. mart po novom. Ovo je određeno

³⁹ Il Fondo Baldacci, n. 7/556; T. Bravi sa grupom italijanskih kapitalista dobio je 1911. godine koncesiju za isušivanje Ulcinjskog polja. Up. M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str. 237.

zbog toga što se ovdje želi da se nešto učini što je prije moguće. Kao što već znaš, ja imam posebnu koncesiju za malu proizvodnju sukna, vunениh prekrivača i tkanina za crnogorske kapute. Ja imam ideju da proizvodim finije sukno, boljeg kvaliteta i po boljoj cijeni. Sukno bi bilo crvene ili crne boje, u zavisnosti od toga da li bi se koristilo za džamadane ili za pantalone. Siguran sam da bi se njime služila i crnogorska stajaća vojska, a onda, ugledajući se na nju, i teritorijalna vojska. Osim toga, ti znaš koliko se sukno u Crnoj Gori koristi. U fabrici bi se koristila vuna iz Crne Gore, i to ona iz Vasojevića za sukno, a za prekrivače i iz svih drugih krajeva.

Ako bi neko, samo da je u pitanju častan čovjek koji nije Jevrejin, želio da se udruži, ja bih ga prihvatio, naravno pod uslovima koje bismo dogovorili. Ja imam mjesto za proizvodnju u Podgorici, gdje bismo na raspolaganju imali i određeni pad vode. Proizvodnja bi, kao što dobro znaš, u početku morala biti malog obima. Ja samo želim da je započnem zbog toga što smatram da bi to bilo korisno, ali mi je potrebna novčana pozajmica - na osnovu hipoteke na dvije kuće - u iznosu od oko 12000 fjorina. Kuće bi bile osigurane na Cetinju i u Danilovgradu, a pozajmica bi trebalo da prisprije kroz 10 godina. Hipoteke su veoma sigurne, pa ako znaš neku banku ili privatno lice koje daje pozajmice na osnovu hipoteke, molim te da se angažuješ oko ovoga. Čak i ako je osoba koja pozajmljuje novac stranac, on bi imao pravo na posjedovanje objekata. Za to je potrebna samo jedna specijalna dozvola koju sam ja u stanju da pribavim. Molim te za iscrpan odgovor.

Povodom praznika upućujem čestitke tebi i tvojoj cijenjenoj porodici.
Prijatelj

Inženjer A. Radović⁴⁰

Poštovani gosp. Profesore budite zdravo!

*Prije svega želim u Boga, da vas ovo moje malo pisamce, zateče u dobrom zdravlju i svakom zadovoljstvu, kako vas tako i časnu vi famelju. Vama ako vi je milo znati za mene, ja sam zdravo i dobro.

Gosp. Prof. Primio sam vašu dopisnu kartu i vidio sam što mi pišete, sad hoću i ja da vi pošljem ovo moje pismo i u istom pismu hoću da vi napomenem za sledeće: tj. poznato vam je, kako ste mi obećali bili da mi pošljete mapu i sliku Skenderbegovu i nekoliko od onijeh slika što ste fotografirali u Zatrijebač, ostajem u nadi, da ćete mi ih poslati.

Srdačno pozdravljam vas i vašu famelju

Vaš prijatelj Marko Lekočević⁴¹

⁴⁰ Il Fondo Baldacci, n. 7/540

⁴¹ Isto, n. 7/429; Pismo je napisano na našem jeziku.

Cetinje, 28/10 900.
Najdraži Toni

Bar, 18. 10. 1900.

Juče sam bio kod Njegovog Veličanstva princa Danila. Uputio sam se u dvor bez ikakve najave, samo sa preporukom monsinjora Milinovića. Bez mnogo čekanja u predvorju odmah sam izveden pred njega. Sigurno sam pričao sa njim oko 20 minuta o gotovo svim stvarima koje me se tiču i odmah sam pokrenuo pitanje poznatog Kavalijerija.

Razgovor je tekao ovako:

„Moja je namjera“, rekao sam mu, „da razvijam italijansku trgovinsku aktivnost u Crnoj Gori i u Albaniji“. On mi je odgovorio: „To mi se mnogo dopada“. Onda sam mu bez mnogo okolišanja saopštio: „Međutim, na žalost vidim da se ništa neće moći učiniti“. Onda me je on začuđeno upitao koji su razlozi za to. Objasnio sam mu razloge zbog kojih je nemoguće usmjeriti italijansku energiju a onda i crnogorsko-italijansku politiku ka skadarskoj oblasti, a osnovni uzrok za to je italijanski predstavnik. Govorio sam mu i o posebnoj mržnji koju Kavalijeri gaji prema crnogorskom narodu kao i o neprijateljstvu usmjerenom prema uzvišenoj crnogorskoj vladarskoj kući. On mi je rekao da je vjerovao da je Kavalijeri pokoran tvojoj porodici. Na to sam mu odgovorio: „Vaše Visočanstvo, Vi možda imate razloge da u to vjerujete, ja međutim imam utemeljene motive da smatram suprotno“. Na to mi ništa nije odgovorio. Počeli smo razgovor o tebi pa mi je rekao: „Mnogo mi se dopada Vaš brat. Gdje je on sada, šta radi?“ Onda sam mu objasnio gdje se ti sada nalaziš, govorio mu o tvom prijateljstvu prema Crnoj Gori i prenio mu tvoju želju da dobiješ njegovu fotografiju sa makar samo jednom riječju posvete. Na to mi je on odgovorio: „Kada se vrati daću mu fotografiju“. Mislim da je htio još nešto da doda, ali nije rekao ništa više. Ti si zaista voljen ovdje. On mi je sa svoje strane obećao potpunu podršku i posebne preporuke. Zatim me je otpratio do ulaznih vrata dvora i tu sam ga pozdravio.

Danas ću pisati Ramadanoviću koji je veoma ljubazan prema meni u vezi sa nekim dogovorima koji se tiču mog problema sa Kavalijerijem. Vidjeću šta će mi on odgovoriti i da li će biti moguće da uskladimo stavove. U međuvremenu ću te precizno obavještavati o onome što se dešava ovdje kako bi me savjetovao. Kunem ti se da, ako uspijem malo da se infiltriram, Njegovo Veličanstvo knjaz Nikola će preduzeti korake. U međuvremenu moramo biti strpljivi i sve će se polako riješiti. (...)

Ako ne dođem u Italiju prije tvog dolaska u Crnu Goru, veoma mi je potrebno da porazgovaram sa tobom, da ti otvorim dušu i da ti govorim o planovima koje namjeravam da sprovedem u djelo. To putem pisma nije mo-

guće zato što nikada ne bih uspio da budem jasan kao uživo. U međuvremenu ću te obavještavati o koracima koje preduzimam.

Budi zdravo, želim sve najbolje svima, i svima prenesi moje pozdrave, a tebi šaljem zagrljaj.

Tvoj brat Đovani⁴²

Cetinje, 5/18. oktobar 1900.

Poštovani gospodine,

Primio sam Vaša nova izdanja na kojima Vam od srca zahvaljujem. Danas Vam poštom šaljem *Gorski vijenac* Petra II, pošto u knjižari na Cetinju nijesam uspio da nađem ostala djela ovog pjesnika.

Danas sam od Italijanskog geografskog društva dobio poziv za glasanje za predsjednika. Budući da ne poznajem dobro sve vodeće članove ovog slavnog udruženja, zamolio bih Vas da budete ljubazni da me uputite za koga ste Vi glasali, kako bih Vas mirne savjesti mogao slijediti u ovoj prilici. Molim Vas da pozdravite gospodina Vašeg brata i da ovom prilikom primite moje iskrene pozdrave, poštovanje i uvažavanje.

Vaš odani

Nikolo Matanović

P.S. Ponovo sam preporučio našem ministru unutrašnjih poslova da što je moguće prije odgovori na zahtjev koji je odlično podnio Vaš dobri brat u vezi sa pokretanjem posla (entrepresa) u Crnoj Gori.⁴³

Podgorica, 22. II 1901.

Mili Antonije,

Primio sam tvoje drago mi pismo. Što ćeš, takve su uopšte naše stvari. Sjećaš li se da smo se dugo i dugo razgovarali koliko se može učiniti pa da se ostvari plemenita i očigledno korisna idea za koju se toliko trudiš i ti i tvoj brat Jovan. Baš danas dobijem od njega odgovor na moje pismo u kojem mi kaže da mu stvari vrlo slabo idu. **Lijeni smo, prijatelju, i da razmišljamo, a kamoli da radimo. Teško nama sa današnjim starima, osim onog jednog koji je jadnik jedini koji razmišlja i radi. Obavještavam te da se tvoj prijatelj, dvorski maršal Radović** sad nalazi u Milan. Ako mu bi što pisao

⁴² Il Fondo Baldacci, n. 7/406 bis

⁴³ Il Fondo Baldacci, n. 7/406

adresiraj na hotel Continental. Giovanni mi piše da mu je Andrija rekao da će proći preko Bolonje.

A sad za vojvodu Marka. **On je bio čovjek koji je svojom rječitosti i snažnom imaginacijom, kao i lažnom skromnošću uspio da pridobije simpatije svakog stranca koji ga je posjetio. Ali vjeruješ li i sjećaš li se, Antonio, onog što smo govorili o njemu, da su svi oni koji su dobro mislili, mislili onako kako sam ti rekao. Ti znaš da u Crnoj Gori uživaš velike simpatije, bila bi šteta kada bi sada neko rekao: „Dobro, prevarili smo se u vezi sa Baldacijem vjerujući da on bolje poznaje naše stvari i zasluge pojedinih Crnogoraca.“ Zbog toga ti neću prevesti one stihove koje mi tražiš zato što tu nema gotovo ničeg o Marku. Mislim i da ti ne razumiješ naš jezik toliko dobro da bi shvatio nijanse, a kada bih ti ih preveo tako da ti budu razumljivi, morao bih da ti napišem skoro cijelu knjigu komentara. Predavanje koje želiš da organizuješ može se održati i bez ijedne riječi o vojvodi Marku, a za govornika će tako biti mnogo bolje i časnije zato što bi se mogao naći neko ko bi, ako ne preko štampe, a onda dirketno u lice rekao: „Nije istina to što si rekao.“*

*Ovo su savjeti nekoga ko te mnogo voli i ko ti želi svako dobro. Sada**⁴⁴ - da si mi živ i zdrav. Piši mi kadgod što i pošlji mi koji list. Kao posle.

Ljubi te tvoj iskreni pobratim

N. Mitrović

Najdraži prijatelju,

Upravo sam ti poslao telegram kako bih te obavijestio o mom dolasku u Kotor. Nisam ti mogao reći ništa više zbog toga što preko telegrafske žice riječ (a ne ćutanje) vrijedi zlata. Osim toga mislim da ti već vjerovatno znaš zbog čega i kako tamo dolazim. Ministarska odluka kojom sam prebačen na Cetinje u stvari je naređenje u formi časnog zaduženja, ali uopšte ne govori o zaradi. Šta će biti? Do vruga! (kaže tvoj brat sa kojim sam upravo razgovarao u tvojoj kući) – ne može biti niža. Pa dobro, imajmo vjere!

Ah, prijatelju moj, nemoj pogrešno razumjeti ove moje uobičajene sumnje i oklijevanja. Ti znaš, živim neprekidno se dvoumeći između mojih patrijarhalnih sklonosti i porodičnih potreba.

Dakle, na osnovu informacija koje sam dobio od tvog brata, a za koje čekam potvrdbu od Plovidbe Pulja – Bari kojima sam pisao, trebalo bi da krenem, kako sam ti napisao u telegramu, 15, a u Kotor bi trebalo da stignem 16. Da li ću biti te sreće da te tamo zateknem? Nadam se. Zamisli koliko to želim. Susret sa tobom u toj zemlji činio bi mi se kao dobar znak.

⁴⁴ Isto, n.8/144;Djelovi između oznaka * u originalu su na italijanskom jeziku, dok je ostatak napisan na našem jeziku.

Doviđenja, dakle! Grlim te i .... zahvaljujem ti.

Tvoj Nikolini

Bolonja, 9. 09. 1901.⁴⁵

Cetinje, 19. 10. 1901.

Najdraži prijatelju,

Potrebna mi je knjiga Federika Funka pod naslovom *Ključ francuske gramatike* izdavača Hopli Milano. Pošto ranije nijesam znao cijenu knjige ni kako bi trebalo da se obratim, usuđujem se da se prijateljski obratim vama sa molbom da mi je pošaljete poštom. Biću ti veoma zahvalan. Uz najsrdačnije pozdrave od iskrenog prijatelja Petra Novakovića.⁴⁶

Rim, Španski trg

Visokopoštovani gospodine

Dugujem Vam veliku zahvalnost zbog ljubaznog gesta koji ste mi ukazali pozvavši me na predavanje o Crnoj Gori. Pošto sam prije dvije godine i sâm boravio u Crnoj Gori kao slikar i izradio dosta slika sa motivima Crne Gore koje su doživjele veliki uspjeh, tako mnogo sam želio da prisustvujem Vašoj konferenciji u Rimskom kolegijumu. Međutim, ovih dana sam dobio upalu grla tako da mi ljekar nije dozvolio da danas budem tamo.

Nadam se da će predavanje biti ponovo održano, a u međuvremenu Vam upućujem najiskrenije izraze zahvalnosti za ljubaznost koju ste mi učinili i u isto vrijeme želim da Vas pozovem da mi učinite čast svojom posjetom mom slikarskom ateljeu gdje bih Vam pokazao slike koje sam tamo uradio.

U nadi da ću biti u prilici da vam zahvalim na ukazanoj ljubaznosti, imam čast da se nazovem Vašim dužnikom

Prof. H. Korodi⁴⁷

⁴⁵ Il Fondo Baldacci, n. 8/560

⁴⁶ Isto, n. 9/47

⁴⁷ Il Fondo Baldacci n. 8/182

Cvijeta BRAJIČIĆ, Slavko BURZANOVIĆ

MONTENEGRIN LETTERS IN THE ARCHIVE OF
ANTONIO BALDACCI

Summary

The archival legacy of Antonio Baldacci, kept in a special fond under his name at the Archiginnasio di Bologna Library, is a testimony to the full extent of his diverse and powerful ties with Montenegro, and allows detailed reconstruction of Baldacci's scientific, economic and political activities related to this country. This rich and varied documentation is an important source for understanding political, economic and cultural ties between Montenegro and Italy in the late 19th and early 20th century. Hereof, the most important part of the archive is Baldacci's correspondence, as emphasized in this paper. Sixteen letters, sent to Baldacci in 1900 and 1901, are presented here. Among the authors of the letters are Andrija Radović, Lazar Mijušković and Nikola Matanović, who have achieved successful political careers in Montenegro as ministers and even prime ministers. From the correspondence between Baldacci and his fellow scientists, a letter from the German geographer Kurt Hassert was selected. The young Baldacci met him during his research in Montenegro, and through the years they developed friendly and scientific relations. A letter from one of his Montenegrin guides, Marko Ljekočević, confirms the ability of this Italian botanist to establish close relationships and cooperation with ordinary people. An account of Antonio's brother Giovanni shows the involvement of other members of the Baldacci family in scientific research, as well as economic initiatives in Montenegro, as Baldacci's brothers found their way to the most important political figures in the country, including members of the ruling family. The Baldacci Fonds contains a lot of information about the interest of Italian artists, scientists and businessmen in Montenegro as demonstrated in the letters of the Italian businessman Teodorico Bravi from Ravenna and the letters from the artist Hermann Corrodi. Baldacci's correspondence with Corrado Nicolini contains valuable data on the beginnings of the study of the Italian language in Montenegro. The paper presents also the letters by Archbishop of Bar Šimun Milinović, professor Petar Novaković, officer Nikola Mitrović and publicist Nikola Đonović. Here, we also point to a number of published publications that relate to the activities of Antonio Baldacci in as well as for Montenegro.

Literatura

Bollini, Maria Grazia (a cura di), *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale - Il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna (1884-1950)*, Biblioteca de "L'Archiginnasio", serie III, n. 4, Bologna, 2005.

Burzanović, Slavko et al, *Balkanska strast Antonija Baldačija – katalog izložbe*, Cetinje, 2005.

Burzanović, Slavko, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, Contesti adriatici - studi di italianistica comparata, a cura di V. Kilibarda, J. Vučo, Molise, 2008.

Burzanović, Slavko, Tatjana Koprivica, *Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika*, Matica 48, Cetinje – Podgorica, 2011.

Crnogorsko pitanje (1918–1931) pogledi iz inostranstva, ed. Novak Adžić, OKF, Cetinje, 2014, str. 181-284.

Đurović, Mirčeta, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Istorijski institut Crne Gore, Cetinje, 1958.

Mazzitelli, Gabriele, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: catalogo storico (1921-1944)*, Firenze university press, 2016.

Pulević, Vukić, Danijel Vincek, *Crna Gora vrata Balkana: putopisi i zapisi evropskih botaničara*, Obod, Cetinje, 2004.

Rastoder, Šerbo, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, Istorijski institut, Podgorica, 2004.